

**Ш. Ш. Жалмаханов¹, М. Ә. Маретбаева²,
Ә. Т. Толысбаева³**

¹ф.ғ.д., профессор, «Қазақ тілі» кафедрасы, Қарағанды медицина университеті, Қарағанды қ., 100012, Қазақстан Республикасы;

²ф.ғ.к., «Қазақ тілі» кафедрасының меңгерушісі, Қарағанды медицина университеті, Қарағанды қ., 100012, Қазақстан Республикасы;

³ф.ғ.к., доцент, «Қазақ филологиясы» кафедрасы, Қ. А. Яссауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан қ., 161200, Қазақстан Республикасы

e-mail: ¹szhalmakhanov@bk.ru; ²marina-03kz@mail.ru; ³adema-28@mail.ru

**М. ТЫНЫШПАЕВТЫҢ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ
ТҰЖЫРЫМДАРЫ**

Мақалада Алаш ардагері, тарихшы, теміржолшы инженер М. Тынышпаев еңбектеріндегі сөздердің, сөз тіркестерінің, фразеологизмдер мен тарихи мәтелдердің тарихи мағынасы мен төркініне және этимологиясына қатысты ойлары қарастырылады. М. Тынышпаев туындыларындағы негізінен ономастикалық бірліктерді, яғни этноним, топоним, антропоним және гидронимдердің қазақ халқының ғана емес, түркі елдерінің тарихымен қабыстыра зерделегені талданады. Талдау этимологияның фонетикалық, лексикалық-семантикалық және грамматикалық критерийлері тұрғысында жасалады.

Авторлар зерттеу нәтижесінде сөз мағыналарының шығу тарихы (семантикалық деривация) мен этимологиясы белгілі бір халықтың келесі бір халықпен территориялық жақын көршілікте тұруының әсерлерінен болуы мүмкін деген тұжырымға келеді.

Кілтті сөздер: сөздің тарихы мен төркіні, ономастикалық бірліктер, этимологияның критерийлері, халықтардың өзара әсерлері.

КІРІСПЕ

Қазақ халқының қайраткері, тарихы, мәдениеті, тұрмыс-салты, әдет-ғұрпы және рулар шежіресінің ірі білгірі Мұхамеджан Тынышпаевтың көне дәуірден өз заманына дейінгі қазаққа арналған зерттеу еңбектерінде жер-су, ру аттары, кісі есімдері және тарихи тұрақты сөз тіркестері

мен мәтелдердің шығу төркіні мен тарихына тарихи тұрғыда талдаулар жасап, олардың мән-мағынасын, мазмұнын түбегейлі түсіндіріп, зерделеп зерттейді. Оған автордың 1998 жылы орыс тілінде жарық көрген «История казахского народа» атты жинағын [1] оқып отырып көз жеткізуге болады. М. Тынышпаевтың қазақ сөздерінің төркіні мен тарихы жинақтағы «А. П. Чулошниковтың қазақ халқының тарихынан мәліметтер» (1925 ж.), «Қазақ халқының тарихынан мәліметтер» (1925 ж.), «XVII-XVIII ғасырлардағы қазақтар («Қазақ халқының тарихынан мәліметтерге» толықтару)» (1926 ж.), «Ташкент уезі жергілікті тұрғындардың тайпалық құрамы және тарихи анықтама (Түркістандағы ұлттық араласуға мәліметтерден)» (1924 ж.), «Ақтабан шұбырынды (Қазақтардың қатерлі қасіреттерді мен ұлы жеңістері)» (1927 ж.), «Сырдария және Жетісу губернияларындағы көне қалалардың, қорғандардың орындары», «Көксу қиандылары және Қайлақ (Қойлақ) қаласы», «Қазақ ханы Тәуке және оның батыры Алдияр туралы аңыздар» атты еңбектерде сараланып сөз болады. Бұл еңбектер кезінде Ташкент, Қызылорда қалаларында жеке кітапша болып, немесе жинақтарда жарияланған, кейбір мақалалары қолжазба күйінде сақталған.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

А. П. Чулошниковтың қазақ халқының тарихы туралы еңбегіне арналған сын пікірінде көптеген сөздің мағынасын, сөз тіркестерінің мағынасын, тарихи деректердің бұрмаланғандығын саралап береді. А. П. Чулошников Х бетте қазақтар қырғыздарды «қара» деген жағымсыз мәндегі сөзді қосып «қарақырғыз» деп атайды деген негізсіз пікіріне «Қырғызды қазақ, өзбек және т.б. көршілері оларды еш үстеме сөзсіз «қырғыз» деп атайды, оларды «қарақырғыз» деп орыстар атайды» деп жөнге салады. Осы автордың «қырғыз бен қарақырғыз бір халық» деп алып, келесі бетте «қырғыз бен қаңлы, қыпшақтардың бірігуінен қарақырғыз құралған» деген қисын баянын еш сын көтермейтін ой екендігін, «қырғыз-қазақтар XV ғасырдан бері пайда болған» деген тұжырымын тарихи сорақылық деп бағалайды.

«Дулаттарға балайтындай «шу» деген жеке тайпа болмаған. Қытай тарихындағы (Аристов бойынша) «чубан» (қазір үйсіннің «суан», «чуе» деген тармақтары бар), «чумынь» («шөмен» және «шөмекей» дегендер бір рудың ғана атаулары) тайпаларының шу тайпалары болып аталуы олардың

Шу өзені бойында тұрғандығымен ғана байланысты» деген түсіндірмелер береді.

А. П. Чулошниковтің «тукиу» деген түркі тайпасы жайлы баяндағаны қытайларда «р» әрпінің (дыбысының – Ш.Ж.) жоқ екендігін білмегендіктен, бұл «түркі» сөзінің қытайша айтылуы екендігін білмегендігі деп таниды.

«Хан» деп Шығыс ұрпақтарының ғана аталғанын, ал басқа әулеттен шыққандар не «әмір», не «би» аталғанын да ескертеді.

«Автор кейде өзін қазақ тілін білетін адам ретінде көрсеткісі келетіні бар. Мысалы, Көл Мәлік, дұрысы Мәлік көлдегі ұрыс жайлы баяндайды. Қазақта, өзбекте еш уақытта «Көл Мәлік» деп айтпайды, бұл – автордың Мәлік көлін орысшадан аударған түрі. Жеме жемге келгенде, бұл Мәлік көлі емес, Мәлік шөлі, картада да осылай белгіленген».

«Автордың сары үйсіннің «қырқ» тармағы «қырғыз» деген сөзден шыққан деп сөздің соңын кесіп, түркі тілдері сөзжасамының барлық ережесіне қарама-қайшы. «Алаш» сөзін де кескілеп, содан «Алаша», «Алшын» сөздері жасалды деу де дұрыс емес. Сонымен бірге «Алықсыннан», «алчын» жасалған деу де өтірік. «Алықчын» руы Әулиеата уезінің (Талас өзенінің жоғарғы ағысы) қырғыздарының арасында әлі де бар. Мұндай ешнәрсемен негізделмеген ұқсатулар мен түсініктемелер авторда жиі кездеседі. Мысалы, автор 204-бетте қазақтың «таңба» сөзі орыстың «тамга» сөзінен шыққан деп болжағанмен, бұл жерде орыстың қазақтан алғанын дәлелдеудің өзі артық».

«Қазақ халқының тарихынан мәліметтер» атты еңбегінде біраз сөздің тарихы мен төркінін талдайды. «Біздің пайымдауымызша, Кіші орданың жетіруының құрамындағы керейт руы осы қашқан керейлердің ұрпағы болуы керек. Ғасырлар өте келе олардың шығыста қалған керейлермен байланыстары үзіліп, туысқан екенін ұмытқан. Меніңше, біреуінің тек керей, екіншісінің керейт («т» жалғауы көптік мағынаны білдіреді) аталуын осылайша түсіндіруге болады».

«Түркі» деген этнонимнің қытай жазбаларында «тукиу» болып кездесуі қытай тілінде «р» дыбысының болмауымен байланысты болса, арғын тайпасын «бай-егу» деп атауы «бай» қытайша «ұлы», ал түркіше «ұлұғ» деген мағына береді, яғни бай-егу «ұлуғ арғын» деп оқылады, Орхон ескерткіштерінде «ұлұғ-еркін» деген халық аты кездеседі. Паткановтың деректеріне қарағанда, Том округінің Шұлым болысын «Үлкен арғын» деп атайтынын, Ачин округі Енисей губерниясындағы үлкен және кіші арғын руларының санын келтіреді.

Рашид ад-диннің айтуынша, монғолдар еркек жынысын (мужской род) білдіру үшін сөзге «чин» қосады, ал бұл жалғауды алып тастап, қытай тілінде жоқ «р» қосылса, «теми» «темір» болады. Ал Говорт (3-бет) Иокиноф бойынша «Тумучин» «асыл темір» немесе «құрыш» дегенді білдіреді дейді. Осылайша Шыңғыс ханның шын аты Темучин емес, Темір болады. Тимурдың (Ақсақ Темірдің) нағыз аты басқа болып, Темір (Тимур) болып ұлы басқыншыға аты жағынан да ұқсағысы келіп, қайта атап алған шығар.

«Қыпшақтар бір кезде Қаратау бойында көшіп жүргендіктен, «қарааспандықтар» деп те аталған. Қазақ ішіндегі қыпшақта қарааспан деген тармақ та бар». Қаратау бір кезде «Қарааспан» деп аталған, «Қарааспанды суға алдырмашы» – ақырзаманда төндірме деген мағынадағы мәтел де бар.

М. Тынышпаев «қазақ» сөзінің кейбір зерттеушілердің еңбектерінде қисынсыз түсініктер беріліп жүргенін талдайды. «Мәселен, Крафт «Дала ережесіне» жазған алғысөзінде бір Қапша-Қадыр деген батыр шөлден өлейін деп жатқанда, оны «қаз-ақ» деген мейірімді аққаз пері құтқарады. Ол кейін батырға тұрмысқа шығады. Осыдан туған ұрпақтар «қазақ» деп аталып кетеді деген аңызды келтіреді. Мұндай филологиялық түсініктемеге сенген автор үлкен қате жіберген. Себебі түркі тілдерінде сын есім зат есімнің алдында келуі керек, яғни онда «қазақ» емес, «ақ қаз» болар еді» деген өзінің дәлелді уәжін айтады.

М. Тынышпаев тағы бір аңызда дінсіздерді мұсылман ету үшін бір топ жауынгерлер шабуыл жасапты. Ол жауынгерлер «ғазихақ» («әділетті сенімге берілген» деген сөз) деп аталыпты. Олардың ұрпақтары «ғазихақ немесе қысқартылып «газақ» немесе «қазақ» деп аталыпты-мыс. Тіпті аңыз мұсылмандық еңбектерде «ғазихақ» қазақтардың арғы атасы деп айтылады деп сендіргісі келеді. Мұндай деректердің еш тарихшының еңбегінде кездеспейтін айта келіп, аңыздың жасырын мақсаты да түсінікті екенін айтады. Бұл – бірінші. Екіншіден, қазақтың ата-бабасы ешқашан дін үшін соғысқан емес. Үшіншіден, сөз құрылысы тағы да қате түсіндірілген: «ғаз» – зат есім, «қақ» – сын есім, яғни нанымға шын берілген жауынгерлер, сондықтан олардың ұрпақтары «хаққаз» не «қаққаз» болып аталуы керек еді деп түйіндейді.

Бұдан соң М. Тынышпаев «қазақ» туралы деректерге хронологиялық тұрғыда шолу жасай келіп, «қазақ» деген сөздің мағынасын іздеу – орыс, араб, француз, ағылшын және т.б. сөздердің мағынасын іздеумен бірдей құр әуре болумен пара-пар» деген қорытындыға келеді.

М. Тынышпаев Рашид-ад-диннің деректеріне сүйене келіп, керейлер сахият, дубоит, тонғайт, албат, қарғыз деген тармақтардан тұратынын баяндап, осы тайпалар атауларындағы көне көпше түрдің «т» қосымшасын алып шығатынын айқындайды.

Орыс «қара татарлар» деп атайтын тубалардың, «сағай татарлар» деп атайтын сахалар бір кездегі күшті керей тайпасының рулары екендігін, ғалым Кочневтің антропологиялық зерттеулері дәлелдегендей сахалардың (якуттардың) 2 тегі болатынын, алғашқы тегі қырмұрынды, сопақ пішіндегі, бет сүйегі шығынқы емес, қастары сәл қиғаш, тұла бойы түзу таза нәсілділер қазақтарды еске түсіретінін, Серошевский, Врангель және т.б. зерттеушілер оған дәлел ретінде оңтүстік якуттар тілінде арыстан, жолбарыс, түйе, жылан,

діңек және т.б. зат атауларының сәйкес келетінін, яғни сахалардың бұл тобын Нохельсон Түркістан өлкесінен көшіп келгенін айтса, М. Тынышпаев өз тарапынан 1880 жылдары Лепсі уезі Мақаншы-Садыр болысынан адам өлтіргені үшін Сібірге жер аударылған Жақсылық деген кісімен 1905 жылы кездесіп, одан қазақ жырына ұқсас мазмұндағы Қозы Көрпеш пен Баян сұлу туралы аңыз естігенін, олар өздерін не Қозыдан, не Баяннан тарағанын баяндайды.

Жырда Қозының ауылы Баянның ауылынан ұзап көшіп кеткенде, Баянның ауылын Қодар бастаған қалмақтар басып алып, Баянның үйіне жайғасып, оны алуға бел байлағанда, Баянның ағасы Қозыны іздеуге жолға шығады. Қайтар жолынан адасып қалмас үшін жолай қолындағы заттарын әр жерді белгілеп тастап кете береді. Сандық бұрыштарының түрлі түсті қауырсындардан құрастырылған ерекше әшекей – қарқараны тастаған бір биік тау кейін Қарқаралы, алтын қазық тастаған тау қазірге дейін Алтынқазық аталады. Баянның ағасы Қозыға тастап кеткен белгілері туралы айтуға ғана шамасы жетіп, жан тәсілім етеді. Қозы келгенше тойдың күнін ұзарта тұру үшін Қодарға құдық қазып бер деп қолқа салады. Ол – қазір де бар Қодарқазған құдығы.

Сергиополь қаласының маңындағы Таңсық, Ай, Айғыз деген өзендер Баянның сіңілілерінің атымен аталыпты. «Қозы Көрпеш пен Баян сұлу» аңызының баяндалуының 2 маңызы бар, ол – қазақтың саха халқымен тарихи тамырластығы және 6 бірдей ономастикалық бірліктің баяны айтылатындығы.

Бұдан әрі М. Тынышпаев 1) «Алаш Алаш болғанда, Алаша хан болғанда», 2) «Үш жүз» немесе «Үш орда», 3) «Алты Алаш» деген тарихи сөздердің мағынасын түсіндіреді.

Автор алшын, ноғай, қазақ атауларының жазба деректерде қатар кездесетін; Алаша ханның аты, алаш ноғайлардың ұраны, алаш Алашадан бұрын болған; алшын Алтайды мекендеген кезде шығысындағы монғолдарға жиі шабуылдағандықтан, монғолдар оларды «алаш», яғни «қанышер» деп атауы мүмкін; ноғайды, қазақты немесе алшынды қалмақ «алаш» деп атауы мүмкін емес, себебі олардың, ноғай мен қалмақтың «кездесуі» XVII ғасыр басында ғана болған. Оның үстіне «алаш» ноғайларда немесе қазақтарда бұған дейін (Темір заманынан) кездеседі деген түйіндер жасайды. Алаша хан – Хақназар хан деп дәлелдейді.

Қазақ аңыздары қазақтың жүзге, ордаға бөлуін Хақназар ханға телігенмен, оған дәлелді дерек жоқ дей келіп, Батый заманына қатысты екенін дәлелдейді. Ал «жүз» сөзінің «жүз» саны, «бет», «ұрыс» деген мағыналарда қолданылғанмен, ру-тайпалық бірліктің жиынтық атауын мәнін аша алмайды. Біздің ойымызша, бұл – «дүз» немесе «доз» деген

көне түркі сөзі (қазақтар көбіне «жүз» деп емес, «дүз» деп атайды). Егер мен қателеспесем, көне түркілік «доз» сөзі «қорған», «орда» деген мағына береді» деген тұжырымын айтады. Түркі жазба ескерткіштері мен қазіргі түркі тілдерінде «дүз» түбірлі сөздің «жазық, дала, егістік, тегіс жер; тік, тура, түзу; тегіс; шын ақиқат, рас» деген мағыналары бар [2:310]. Бұдан ұлы жүз, орта жүз, кіші жүз деген тайпалық бірліктер атауындағы «жүз» сөзінде «жазық, дала» деген мағыналардың бар екендігін байқауға болады. Алты алашқа кіші, орта, үлкен ордаларды, қарақалпақ, қырғыз және қатаған, жайма т.б. руларды кіргізеді.

«XVII және XVIII ғасырлардағы қазақтар («Қазақ халқының тарихынан мәліметтерге» толықтыру)» атты еңбегінде 1627-1629 жылдары болған Есім ханның қалмақтарға екі жылдық жорығы кезінде елін аманат етіп кеткен Тұрсынның опасыздығы туралы баяндалғанда Күйік, Құтырған, Торыайғыр, Үлкен бурыл, Кіші бурыл деген жер атауларының қойылу себебі баяндалады.

Автор Тәуке хан кезінде «күшті руларға қарсы тұра алатындай болу үшін әлсіз, аз руларды одақтастырған», «әрбір жекелеген рулар мен аталарды өз билері басқарған. Олар күзде 1-2 айға Тәукенің ханабадына, яғни Ташкенттен оңтүстікке қарай 40 шақырым жердегі Ангрен өзенінің сол жағалауындағы Күлтөбеге жиналатын болған». Бұл жиын халық жадында «Күлтөбенің басында күнде жиын» деген атпен қалғанын түсіндіреді. Ал «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» деген тарихи тұрақты тіркестегі Алқакөлдің географиялық орналасуын айқындап береді. Ұлы және орта ордалар қашқан жолда екі Алқакөлдің бар екендігін, біріншісі Сырдарияның сол жағалауында Конногвардейский елді мекенінен 6 шақырым, екіншісі Сырдарияның оң жағалауында, Ташкент қаласының кең жазығында, Ташкенттен 90 шақырым және теміржол көпірінен 90 шақырым орналасқанын, халық мәтелінде айтылып отырған Алқакөл Сырдарияның сол жағалауындағы, арғы жағындағы, Конногвардейскийдің қасындағы көл, себебі сол жағалаудағы, бергі беттегі Алқакөл қауіпсіз мекен бола алмайтындығын дәлелдейді.

1723 жылы басталған қалмақтар қырғынына қатысты туған «Сауран айналған», «Қайың сауған» деген тарихи мәтелдердің мән-мағынасын ашады, географиялық мекенін, тұрмыс-тіршіліктің мәнін анықтайды. «Сауран айналған» кіші ордада айтылатынын, көне Сауранның Түркістаннан солтүстікке қарай 30 шақырым жерде орналасқанын; Кіші орда Сауран қаласын айналып, Шиелі немесе Қызылорда (Ақмейіт) станциялары арқылы Хиуаға кеткенін, «Қайың сауған» деген ашаршылық кезде «қайыңның қабығын ашып, қайыңның сөлін қорек ету» деп түсінік береді. Осының барлығы қазіргі лингвистика тілімен айтқанда, антропоцентристік және когнитивтік, тіпті этнолингвистикалық мазмұнын ашу болып саналады.

«Қалмаққырған» деген жердің (бұрынғы Қарасиыр, Торғай уезінің оңтүстік-шығысы) атын 1726 жылдың аяғы немесе 1727 жылдың басында қазақтар (Кіші орданың батырлары бастап) қалмақтарға қарсы шығып, Бұланты, Білеути өзендерінің бойында алғашқы рет жеңіске жетеді, сондықтан да осылай қойылғанын баян етеді.

«Орда басы» немесе «Бас орда» деп аталуының себебі қалмаққа шабуылға шыққан үш топтың біріккен жері, ол Шымкенттен шығысқа қарай 30 шақырым, Бадам станциясынан 5 шақырым.

Боралдай және Қошқарата өзендерінің жоғарғы ағысындағы «Үлкен орда қонған» деген жер 3 орданың Ұлы, бас ханы болып Тәуке ханның ұлы Болаттың, кіші хан болып бүкіл қазақ халқының қолбасшысы Әбілқайырдың сайланған жері, аралары 3-4 шақырым жердің «Кіші орда қонған» деп аталғанын, Түркістанның шығысына қарай, Ақыртөбе және Подгорное станцияларына қарсы бетте «Әбілқайыр үңгірі» бар екенін тарихи фактілер ретінде дәлелдейді. Бұл жерлердің бір-біріне жақын орналасуынан-ақ олардың уақытша аялдама, жаугершілік кезінде ғана тұрақ болғандығы «қонған» деген атынан байқалып тұр.

Сонымен қатар тарихшы сарт, тәжік, өзбек ұлыстарының, құрама руының анықтамасын береді. VIII ғасырда арабтардан шығыстан ығысқан түркі тайпалары (қарлұқтар, оғыздар, қара қытайлар-монғол тектес) Сырдария арқылы батысқа өтіп, 1000-жылдардың шамасында Мауреннахрдағы Иран елін басып алады. Сол кезден бастап, Мауреннахр түркі елі – Түркістан аталады. Түркі мен иран тайпаларының ұзақ уақыт аралас-құралас болуынан жаңа ұлыс сарт пайда болады. Сарттардың өмір сүру салты мен әдет-ғұрпы ирандықтарға жақын болса, тілі түркілік болды. Осылайша қала халқы сарттар, ауыл халқы өзбектер болды. Өзбек пен сартты бір-бірінен айыру үшін «Сен кімсің?» деген сұрақ қойғанда, өзбек өзі шыққан тайпасын (кенегес, катаған, барин, қыпшақ), сарт тұратын қаласын айтып жауап береді. Ал түркі (қазақ, өзбек) және монғол тайпаларынан құралған бірлікті «құрама» деп атайды. Арабтар Ангрен өзенін Илақ, Түркі немесе Шыршық өзенін Чач деп атаған. Жиделі-Байсын дегендегі Жиделі – тау аты, Байсын – шығыс Бұхарадағы қала деген түсініктер береді.

Қазіргі Дүңгененің бастапқа атауы Қосағаш, ал казактар Бақанас атап кеткен жердің дұрыс аты – Бақанасты, себебі «өзен суының тереңдігі бақан бойынан асады» деген ақиқаттарды ашады.

М. Тынышпаев Генри Говорт, монғол тарихшысы Санан Сетцендер монғол руына жалайырлар да кіреді, Шыңғыс ханның атақты қолбасшысы Мукули Гован жалайырдан шыққан. 1250 жылы жалайырлар 4 топқа бөлінген, екі бөлігі Сыр бойын мекендегендер – сырманақтар, Шу бойын тұрақтағандар – шуманақтар деп аталған. Жошы ұлысының 4 000

әскеріне кірген жалайырлар Шу бойын, Балқаштың батыс және солтүстік жағалауын, Іле өзенінің жағасын мекендеген. Қарқаралы уезінің оңтүстігінде жалайырлардың тоқырауын немесе тоқырауыт деген тармағы тұрақтаған, содан жергілікті өзен «Тоқырауын» деп аталған деген нық пікір айтады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қоғам қайраткері, мамандығы теміржолшы болса да тұла бойы тарихшы М. Тынышпаевтың еңбектерінен қазақ тілінің сөз, тіл байлығының төркіні мен тарихына қатысты пікірлерін «лингвистикалық тұжырымдары» деп атауымыздың басты себебі ғалымның тілдік тұлғалар мен бірліктерге (сөз, сөз тіркесі, сөйлем, тарихи тұрақты тіркестерге, мәтелдерге) фонетикалық, лексикалық-семантикалық және грамматикалық талдаулар жасауымен тікелей байланысты. Олардың дені ономастиканың этнонимдер (туба, саха, өзбек, қазақ, татар, ноғай, түркі, сарт, құрама), топонимдер (Қарқаралы, Алтынқазық, Қодар қазған, Таңсық, Ай, Айғыз, Баянауыл, Берішкөл, Черкиш, Ачин, Алчедат, Алтын, Ромодан, Тана, Одоев, Таман, Табын, Азов, Қазақ, Алшын, Телецк, Алаша хан мазары, Күйік, Құтырған, Торыайғыр, Кіші бурыл, Үлкен бурыл, Қалмаққырған, Үлкен орда қонған, Кіші орда қонған, Аңырақай, Илақ – Ангрен, Чач – Шыршық, Бенакет – Ташкент, Келтекара, Садырмүрде, Садырсай, Садыр қамалған бұлақ, Алқакөл, Жиделі, Байсын, Алакөл, Ордабасы, Қарааспан, Қалаш, Дүңгене, Бақанасты, Тоқырауын, Екіаша, Органум, Арғын қатын, Боралдай) болып келеді. Ғалым зерттеуінде негізінен «Жердің аты – ғаламның хаты» деген қағидаға сүйеніп, этнонимдерден болған топонимдерге көп көңіл бөледі. Мәселен, Орта орданың үлкен тармақтарының бірі «арғын» атауы Ергене, Органа, Арғұна қатын, Органум, Бурятиядағы Амур теңізіне құятын Аргун өзені, Алтайдағы Катуні өзгені құятын Аргут өзені, қытайша «алунь» немесе «бай-егу», Кавказда «арғын» атаулы тау шатқалы, тау, өзен, ауыл атаулары бар, ал қырғыз тілінде «аралас» деген, яғни кодас пен сиырдың буданы деген мағына береді. Ал Кіші орданың ру атаулары этнонимдік топоним ретінде көптеп кездеседі: беріш (Сібірдегі Беріш өзені, Берішкөл, Бұрыш көлі, Ресейдің оңтүстігі мен оңтүстік-шығысындағы Барышевқа станциясы, Бирюч қаласы, Барыш өзені, Барыш теміржол станциясы, Барышовқа елді мекені, Бирючи және Құр Бирючи өзендері, Бирючевқа деревнясы, Бұрыш өзені, Барашы қаласы), алшын (Алчедат өзені, Ачинск қаласы, Алазон, алчид, үлкен ачин, кіші ачин – қызыл тайпасының рулары. Мұндағы «ачин» деген ру атындағы «л» әрпі («алшы» дегеннің орнына «ашы», «алып кел» дегеннің орнына «әкел» дегендердегі секілді) түсіп қалған да, «Алчедат» деген өзен атына «т» көптік жалғауы жалғанған, сонда «ачин» – «алчин», «алчедат» – «алчед» болып шығады деген талдама түсініктеме береді), кетре (Сібірдегі Катуні өзеніне құятын Үлкен кет, Кіші

кет өзендері), шеркеш (Сібірдегі Черкиш өзені, Ресейдің оңтүстігі мен оңтүстік-шығысындағы Черкасск қаласы, Днепр өзені бойындағы Ескі Черкасск, Жаңа Черкасск қалалары), адай (Ресейдің оңтүстігі мен оңтүстік-шығысындағы Удай өзені, Одоев қаласы), рамадан (сол өңірдегі Ромодан қаласы), алтын (Сібірдегі Алтын атты жер атаулары, Ресейдің оңтүстігі мен оңтүстік-шығысындағы Алтын станциясы, Алтын тауы, Алтын төбе), тана (Ресейдің оңтүстігі мен оңтүстік-шығысындағы Дон өзені XIV ғасырға дейін «Танаис» деп аталған -ис – грек тілінің жалғауы, Азов теңізі мен Азов қаласы «Тана» деп аталған), тама (Ресейдің оңтүстігі мен оңтүстік-шығысындағы Кубань өзенінің теңізге құяр жері «Тамань» түбегі деп аталады). М. Тынышпаев жоғарыдағы тарихи тілдік фактілерден: «Бір ғажабы, бұл аймақтардағы (Ресейдің оңтүстігі мен оңтүстік-шығысындағы – Ш.Ш.) географиялық және тарихи атауларында монғол шапқыншылығына дейінгі кезеңде (тіпті XIV ғасырға дейін) Үлкен орда мен Орта орда руларының аттары (қыпшақтан басқа) мүлдем кездеспейді», ал Сібір өңірінде Үлкен және Орта ордалардың арғыннан басқасына қатысты жер атаулары жоқ екенін ескертеді.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 **Тынышпаев, М.** История казахского народа. – Алматы : Санат, 1998. – 224 б.

2 **Севортян, Э. В.** Этимологический словарь тюркских языков. – М. : Наука, 1980. – С. 303–310. – 420 б.

Материал 03.04.20 баспаға түсті.

Ш. Ш. Жалмаханов¹, М. А. Маретбаева², А. Т. Толысбаева³

Лингвистические взгляды М. Тынышпаева

^{1,2}Медицинский университет Караганды,

г. Караганда, 100012, Республика Казахстан;

³Казахско-турецкий международный университет
имени Х. Ф. Яссави,

г. Туркестан, 161200, Республика Казахстан.

Материал поступил в редакцию 03.04.20.

Sh. Sh. Zhalmakhanov¹, M. A. Maretbayeva², A. T. Tolysbaeva³

Linguistic views of M. Tynyshpaev

^{1,2}Karaganda Medical University,

Karaganda, 100012, Republic of Kazakhstan;

³A. Yesevi International Kazakh-Turkish University,
Turkestan, 161200, Republic of Kazakhstan.

Material received on 03.04.20.

Статья посвящена рассмотрению некоторых вопросов этимологии и истории значения слов, словосочетаний, фразеологизмов и исторических поговорок инженера-железнодорожника, историка М. Тынышпаева. Анализируются преимущественно ономастические единицы, используемые в трудах М. Тынышпаева, в числе которых: этнонимы, топонимы, антропонимы и гидронимы, связанные не только с историей казахского, но и, в целом, тюркских народов. Анализ осуществляется с учетом таких критериев этимологии, как: фонетический, лексико-семантический и грамматический.

В результате исследования авторы постулируют, что процесс выявления этимологии и истории происхождения значений слов (семантическая деривация) во многом детерминирован историческими фактами влияния одних народов на другие в результате близкого расположения территорий их проживания.

The article is dedicated to the consideration of etymology and history of words meaning, word-combinations, phraseologisms and historical sayings of the engineer-railwayman, historian M. Tynyshpaev. There are analyzed mainly onomastic units, used in the works of M. Tynyshpaev such as etnonyms, toponyms, antroponyms and hydronyms, bound not only with Kazakh history but also Turkic people as a whole. The analysis is done with the consideration of such criteria of etymology as: phonetic, lexical-semantic and grammatical.

As a result of research the authors maintained that the process of the discovery of etymology and origin of history of words meaning (semantic derivation) determine by historical fact influences upon one people on another as a result of close location territory of their residences.